

Литейные формы из Ольвии

Резюме

Статья посвящена одной из интереснейших категорий остатков металлургического ремесла — литейным формам, найденным в последние годы при раскопках Центрального квартала Ольвии. Публикуемые формы относятся к эллинистическому времени и предназначены для отливки из бронзы мелких ювелирных изделий. Материалы свидетельствуют о значительном развитии бронзолитейного ремесла Ольвии в эту эпоху.

О. П. МОЦЯ

Монети з давньоруських поховань
Середнього Подніпров'я

На території Середнього Подніпров'я відомо близько 30 давньоруських поховань, в яких виявлено монети або їх уламки (рис. 1, додаток). Вони трапились у похованнях з обрядом кремації (Сажки¹, Коростень², Київ — поховання № 121³, Чернігів — кургани Чорна могила, княжни Черни, Гульбище⁴, Седнів — курган 9 та 10⁵, Табаївка — курган № 4⁶) та інгумації (Білогородка⁷), Київ — поховання 4, 30, 94, 108—110, 112, 122, 123, 124, 125 по вул. Кирилівській № 59—61, можливо, в Микільській слободі⁸, Чернігів — курган № 5 на Болдіних горах⁹, Шестовиця — кургани № 36, 61, 78, 83, 100, 110¹⁰, Седнів — курган № 7¹¹, Глинськ — курган № 3¹², Переяслав-Хмельницький — група «За в'язницею» курган № 140¹³, Леплява — кургани № 7 і 79¹⁴.

Більшість монет трапилась в жіночих похованнях або ж в парних захороненнях при жіночих кістяках, де вони входили до намиста (використовувалися як підвіски), відомі також і серед інвентаря чоловічих і дитячих могил. В кількох парних похованнях монети трапились серед поховального інвентаря. За наявним інвентарем, розмірами та конструкцією поховальних споруд, зафіксованими в деяких з них, можна віднести більшість поховань з монетами давньоруського часу до захоронень представників привілейованих прошарків суспільства.

В більшості поховань трапились цілі саманідські дірхеми, а в чотирьох — їх уламки. В п'яти (можливо, в шести) похованнях були візантійські монети, в одному — срібник Володимира, а ще в двох — західноєвропейські денарії. В чотирьох випадках виявлено наслідування саманідських дірхемів та візантійського золотого соліда.

Чеканка більшості монет відноситься до X ст., а точніше, раніше часу офіційного прийняття на Русі християнства. Лише в одному київському похованні 125 виявлено дірхем VIII ст. (759—760 рр. н. е.), але дві черепахоподібні фібули (тип 52 по Я. Петерсону) і плоскі, вирізані з листового срібла підвіски у вигляді хрестів з кінцями, що розширюються, трапились у інвентарі і датують це поховання X ст.¹⁵ Подібна ситуація і з чернігівським курганом Чорна могила, де виявлено на кострищі візантійську монету 945—959 рр., а в насипу — дві потерті монети 869—879 рр. Б. О. Рибаків датував поховання по монеті на кострищі 960 рр.¹⁶

В курганах № 5 на Болдіних горах в Чернігові, 140 в Переяславі-Хмельницькому та 79 Леплявського некрополя виявлено англосакську монету короля Етельреда, саксонську монету Оттона і Адельгейди і срібник Володимира. Ці монети відносяться до часів після 988 р., коли по християнським канонам вже заборонялось класти в могилу будь-які речі. Мабуть, ми маємо справу з пережитками обряду, що існував раніше.

Відсутність монет в цілому ряді багатих поховань раннього періоду історії Русі і наявність їх якраз серед намиста в багатьох з вищезгаданих випадків говорить про те, що на території Середнього Подні-

пров'я в давньоруський час не було звичаю класти монети померлому як «обол мертвих», тобто як плату за проникнення «на той світ». Аналізуючи східноєвропейські матеріали, В. М. Потім дійшов висновку, що наявність «оболу мертвих» характерна для поховань фінно-угрів і балтів, а не для слов'ян¹⁷. Можна розглядати монети в тих випадках, коли вони не були підвісками в намісті, просто як одну з деталей інвентаря поховань представників привілейованої частини суспільства.

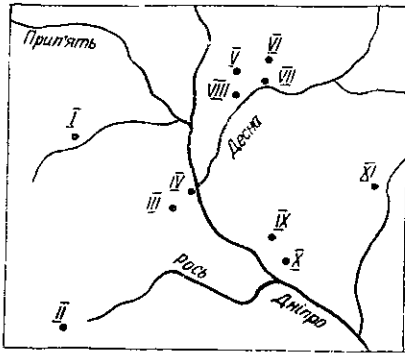

Рис. 1. Поширення монет в похованнях на некрополях давньоруського часу в Середньому Подніпров'ї (цифри на карті співпадають з нумерацією в додатку).

що поховань соціальної верхівки цього часу немає. Не міг же некрополь знаходитись десь далеко від Старокиївської гори і бути перенесеним під самі стіни міста лише в X ст. Звичайно, він знаходився на цьому ж місці і до X ст., на що вказують знахідки залишки трупоспалення на стороні, виявлені в районі Старокиївської гори. На нашу думку, в IX ст. на некрополі не було ще багатих поховань, відомих у X ст.

Як вказував В. І. Ленін, «державна — це є машина для підтримання панування одного класу над другим»²¹. Відомо, що класове суспільство виникло не відразу. Важливу роль у формуванні його передумов зіграв період військової демократії. Останнім часом ряд радянських і зарубіжних дослідників схиляються до думки, що військово-демократичні і аналогічні їм структури не перейшли прямо в державні, а змінилися іншими, ще додержавними, але основаними вже на усуненні більшості населення від управління суспільством²². У цей період епохи класоутворення процес формування класів ще не завершився і тому суперечності не набули ще антагоністичного характеру. Всі ще начебто були рівні між собою. Експлуатація рядового населення мала прихований характер.

У найраніший період давньоруської історії в ідеології пануючої верхівки (а через ідеологію відбувається формування традицій поховального обряду)²³ збереглися як пережитки деякі уявлення більш ранніх часів. Представники панівного класу ще не виставляли напоказ своє багатство, хоча вже тримали в своїх руках владу, та і матеріальним становищем виділялися з загальної маси. Для закріплення цих змін в різних сферах ідеології був необхідний певний період, який і дав свої результати вже в X ст. Відомо, наприклад, що в скарбах, заритих на рубежі IX—X ст., знаходиться ще дуже простий набір бронзових і срібних прикрас, повністю зв'язаний з набором прикрас дофеодалного періоду²⁴ — навіть в елементах одягу IX ст. старались дотримуватися рівності. Та і на Збручському ідолі VIII—IX ст. боговін є лише доповненням до центральних чоловічого і жіночого начал²⁵.

Отже, монети дають змогу точніше вказати на час закріплення в поховальному обряді наслідків соціальної диференціації. Ми

В більшості багатих поховань без монет деякі знахідки (зброя, спорядження вершника і верхнього коня) також вказують на те, що вони відносяться до часів не раніше X ст.¹⁸ Отже, багаті поховання в камерних гробницях і аналогічні їм поховання без дерев'яних конструкцій або по обряду трупоспалення відносяться переважно до X, а не до IX—X ст., як це допускав Д. І. Бліфельд¹⁹. Ця думка вже висловлювалась деякими дослідниками²⁰.

Висновок про датування розглянутих вище поховань X ст. начебто не узгоджується з фактами давньоруської історії. В Києві, наприклад, вже з 862 р. правив Олег, до нього при владі були Аскольд і Дір. Виходить,

маємо монети, чеканка яких відбувалась у різні роки, починаючи з рубежу IX—X ст. Існує думка, що монети попадали в поховання на території Східної Європи, зокрема в київські, приблизно через 50 років після їх чеканки²⁶. Нам здається, що це питання дискусійне.

З подальшим розвитком східнослов'янського суспільства в другій половині I тисячоліття н. е. на територію Східної Європи попадає велика кількість іноземних, в першу чергу арабських, грошей. В південні області східнослов'янського світу арабські монети попадають десь близько середини VIII ст.²⁷ З цього часу східні, а пізніше візантійські і західноєвропейські монети використовувались слов'янами. Праці радянських дослідників дали можливість говорити про систематичну оновленість складу монет в грошовому обігу на Русі, хоча цей процес і не проходив прямолінійно²⁸. За допомогою аналізу матеріалів усіх відомих монетних скарбів обіг монет в IX—X ст. розділено на чотири періоди²⁹, кожному з яких були характерні певні монети. Стерті, більш раніші монети випадали з обігу. Більшість срібних монет використовувалась для виготовлення прикрас. В обігу залишалась якась частина грошей раннього періоду, яка не відіграла значної ролі в новому складі монет. На це вказує і знахідка лише однієї монети VIII ст. серед інвентаря могил X ст.

Як відзначалось, більшість поховань з монетами X ст. можна віднести до поховань представників привілейованих в соціальному і майновому плані прошарків давньоруського суспільства. Рідним і близьким для померлих не треба було класти в могилу монету, яка протягом десятиріч зберігалась в сім'ї «на чорний день». Та й чоловіки померлих дружин при житті останніх не збирали протягом багатьох років монети для їх наміста — про це говорить хронологічна компактність виявлених в усіх жіночих похованнях монет. Те саме можна сказати про намісто, виявлене в київському похованні 112: чеканка восьми виявлених дірхемів відноситься до 900—923 рр. Вірогідніше всього допускати, що в ці поховання попадали ті монети, які були у грошовому обігу даного періоду. Аналізуючи монетні скарби IX—X ст., В. Н. Рябцевич звернув увагу на той факт, що в них часто були присутні дірхеми з пробитими отворами або ж з прикріпленими вушками для підвішування. В зв'язку з цим він пропонує гіпотезу (на наш погляд, дуже цікаву), що, очевидно, частина цих монет, прослуживши певний час як деталь жіночих прикрас, знову включалась у грошовий обіг³⁰.

В. Л. Янін виділив два періоди обігу різних монет в X ст.: 900—938 рр. та 939 — кінець століття. Зіставляючи дати чеканки монет з поховань X ст. з хронологічними діапазонами обох періодів (рис. 2)*, ми дійшли висновку, що монети в поховання на території Середнього Подніпров'я могли потрапити не лише через 50 років, а й значно раніше. Підтверджує нашу гіпотезу поховання 123 київського некрополя. В ньому трапився дірхем часів правління Мансура ібн Нуха (961—976 рр. н. е.). Виявлено захоронення майже біля самого південно-західного кута зовнішньої галереї Десятинної церкви, а дно могили знаходилось нижче

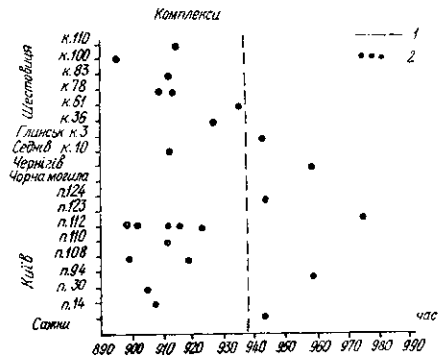

Рис. 2. Графік розміщення монет X ст. з середньодніпровських поховань:
1 — рубіж між періодами обігу різних груп монет на Русі; 2 — останній рік чеканки монети.

* До графіку включено лише добре збережені монети з поховань Середнього Подніпров'я, які відносяться до часів раніше офіційного прийняття християнства на Русі.

підшови фундаменту храму. Як відомо, Десятинну церкву почали будувати в 989 р. Тобто, між часом чеканки вищезгаданого дірхема і часом, коли насип кургана, в якому знаходився цей дірхем, було знищено, пройшло не менше 13, але й не більше 28 років. Не пізніше середини X ст. простежується розширення міського ядра Києва на Старокиївській горі за рахунок некрополя³¹, що також скорочує час перебування монет в окремих похованнях.

Привертають увагу два монетні скарби, виявлені в 27 ярусі Неревського розкопу в Новгороді — місті, де не менш інтенсивно, ніж у Києві, в перші століття давньоруської історії проходив грошовий обіг. Як показала С. О. Яніна, можливий максимальний розрив між датою молодшої монети в першому скарбі і часом його зариття становить 17, а в другому — 14 років³².

З усього розглянутого вище впливає висновок про те, що частина поховань з монетами на території Середнього Подніпров'я, зокрема в Києві, відноситься не лише до середини, а й до рубежу IX—X ст. та перших десятиріч X ст. Цим часом, очевидно, датується якась частина багатих поховань, серед інвентаря яких монет не виявлено.

Приблизно в цей час ідеологія класу феодалів сформувалась у чітку систему поглядів і ідей, що, в свою чергу, привело до значних змін у поховальному обряді пануючого класу. Враховуючи те, що поховальний обряд відображає зміни в реальному житті з запізненням на два-три покоління³³, можна говорити про початок якісного перелому в процесі формування класу феодалів (саме класу, а не виділення з общинних мас окремих осіб) на території Середнього Подніпров'я, в першу чергу в районі Києва, в першій половині IX ст. Ця подія була підготовлена тими історичними процесами, які проходили в східно-слов'янському суспільстві в більш ранні часи.

Додаток. Монети в середньодніпровських похованнях.

I. м. Коростень. В кургані, розкопаному співробітниками місцевого музею 1926 р., виявлено дві тонкі арабські монети і дві половинки монет (одна з них мала дві дірочки для підвішування).

II. с. Сажки Вінницької обл. В кургані трапились два саманідських дірхема, чеканених при Насрі ібн Ахмеді (914—943 рр. н. е.).

III. с. Білогородка Київської обл. В одному з поховань поблизу «Малого храму» виявлено дірхем.

IV. м. Київ: у похованні 14 знайдено дірхем, чеканений при Ізмаїлі ібн Ахмеді (892—907 рр. н. е.); в похованні 30 знайдено два саманідські дірхеми, перший — Ізмаїла ібн Ахеда, чеканений в Самарканді (905—906 рр. н. е.), другий дуже поганої збереженості; в похованні 94 знайдено уламок візантійської монети Костянтина Багрянородного (913—959); з поховання 108 відомі шість саманідських дірхемів (є відомості про знахідки близько 40 монет), один був чеканений при Ізмаїлі ібн Ахмеді в Шаші (900 р. н. е.), чотири при Насрі ібн Ахмеді (один з них чеканений в Самарканді в 919 р. н. е., а другий — варварське наслідування), ще одна монета поганої збереженості; в похованні 109 знайдено два дірхеми; в похованні 10 знайдено два дірхеми, чеканені в Шаші при Ахмеді ібн Ізмаїлі (911—912 рр. н. е.).

В похованні 112 знайдено саманідські дірхеми: три карбовані при Ізмаїлі ібн Ахмеді (два з них в Шаші — 900, 900—901 рр. н. е., а один в Самарканді — 900 р. н. е.) один при Ахмеді ібн Ізмаїлі (в Самарканді в 912—913 рр. н. е.), три — при Насрі ібн Ахмеді (два в Шаші — один з них 922—923 рр. н. е., дата другого знаходилась в обламаний частині монети, один з Мерву в 914—915 рр. н. е.). Восьмий дірхем погано зберігся.

В похованні 121 виявлено візантійську монету Льва VI (866—912 рр. н. е.), в похованні 122 знайдено наслідування соліда Василя і Костянтина (869—879 рр.), в похованні 123 — саманідський дірхем, карбований, мабуть, при Мансурі ібн Нухі (961—976 рр. н. е.), в похованні 124 трапились дві візантійські монети з іменами імператорів Ро-

мана I, Костянтина VII, Стефана і Костянтина, карбовані між 931—944., в похованні 125 знайдено аббасідський дірхем, карбований в Куфі при Джафарі аль-Мансурі (754—775 рр. н. е.).

В кількох похованнях на території колишніх садиб Зівала і Багрієва (вул. Кирилівська, 59—61) виявлено дірхеми. На території Микільської слободи, можливо, в кургані, знайдено золотий солід Романа I і Христофора (919—944 рр.). У с. Табаївка Чернігівської обл. в кургані № 4 знайдено уламок дірхема.

V. с. Седнів Чернігівської обл.: в кургані № 7 виявлено уламок східної монети; в кургані № 9 знайдено наслідування саманідського дірхема; в кургані № 10 — саманідський дірхем чеканки 912—913 рр. н. е. Ще один дірхем був поганої збереженості.

VI. м. Чернігів: у кургані княжни Черни виявлено кілька монет; в кургані Гульбище знайдено саманідський дірхем.

В кургані Чорна могила на костриці трапилась візантійська монета Костянтина Багрянородного і Романа (945—956 рр.), а в насипу — дві монети Василя і Костянтина (869—879 рр.); в кургані № 5 на Болдіних горах знайдено англо-сакську монету Етельреда (994—1000 рр.).

VII. с. Шестовиця: в кургані № 36 знайдено половину саманідського дірхема, карбованого при Насрі ібн Ахмеді в 927 р. н. е.; в кургані № 61 знайдено половину саманідського дірхема, карбованого при Насрі ібн Ахмеді в Шаші (935—936 рр. н. е.); в кургані № 78 знайдені два саманідські дірхеми, карбовані в часи правління Ахмеда ібн Ізмаїла (909—910, 913—914 рр. н. е.); в кургані № 83 знайдено дві візантійські монети Льва VI (886—912 рр.); в кургані № 100 — саманідський дірхем ібн Ахмеда, карбований в Шаші (895—896 рр. н. е.); в кургані № 110 знайдений дірхем, чеканений при Ахмеді ібн Ізмаїлі (907—914 рр. н. е.).

VIII. м. Переяслав-Хмельницький. В кургані № 140 (група «За в'язницею») знайдено монету чи то Оттона і Адельгейди, чи то Бруно Мерзербурзького. Мабуть, це денарій Оттона і Адельгейди (991—995 рр.), оскільки аналогічних монет на Русі відомо більше 3135, а монета, карбована в Мерзербурзі, трапилась лише раз³⁴.

IX. с. Леплява Черкаської обл. В кургані № 7 знайдено обрізок наслідування куфічного дірхема, судячи по шрифту, X ст.; в кургані № 79 знайдено срібник Володимира.

XI. с. Глинськ Сумської обл. В кургані № 3 знайдено саманідський дірхем, чеканений при Насрі ібн Ахмеді (914—943 рр. н. е.).

¹ Артамонов М. І. Південно-подільська експедиція. — АП УРСР, 1949, т. 1, с. 258; Березовець Д. Т. Розвідка в верхів'ях р. Південного Бугу. — Там же, 1952, т. 3, с. 207, 214.

² Самойловський І. М. Стародавній Коростень. — Археологія, 1970, вип. 23, с. 194—195.

³ Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958, с. 1, с. 198.

⁴ Самоквасов Д. Я. Могили Русской земли. — М., 1908, с. 190, 196, 200; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 28—29; Марков А. Топографія восточных монет. — Спб., 1910, с. 51.

⁵ Самоквасов Д. Я. Вказ. праця, с. 203—204.

⁶ Бліфельд Д. І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. — АП УРСР, 1955, т. 5, с. 20.

⁷ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — Киев, 1913, с. 83.

⁸ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 143, 146, 155, 171, 174, 176, 179, 206, 208, 210, 225; Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. — САИ, 1962, вып. Е-4, с. 33.

⁹ Рыбаков Б. А. Вказ. праця, с. 19.

¹⁰ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977, с. 90.

¹¹ Самоквасов Д. Я. Вказ. праця, с. 205.

¹² Там же, с. 218; Марков А. Вказ. праця, с. 13.

¹³ Науковий архів Ленінградського відділення ІА АН СРСР, ф. 1, 1913/342, с. 68.

¹⁴ Выезжев І. И. Новые данные из раскопок Леплявского могильника. — КСИА АН УССР, 1954, вып. 3, с. 37; Niederlův sbornik: Obsor praeistoriky. — Praha, 1925, госп. 4, s. 334.

- ¹⁵ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 224—225.
- ¹⁶ Рыбаков Б. А. Вказ. праця, с. 29.
- ¹⁷ Потин В. М. Монеты в погребениях Древней Руси и их значение для археологии и этнографии. — Тр. ГЭ, 1971, т. 12, с. 69.
- ¹⁸ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1966, вып. Е1-36, № 1/2; Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси. — САИ, 1973, вып. Е1-36.
- ¹⁹ Блифельд Д. И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—X вв. — СА, 1954, вып. 20.
- ²⁰ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 226; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образований Древнерусского государства. — МИА, 1968, № 152, с. 163.
- ²¹ Ленин В. И. Про державу. — Повне збір. творів, т. 39, с. 68.
- ²² Бромлей Ю. В., Першиц А. И. Энгельс и проблемы первобытной истории. — В кн.: Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса. М., 1972, с. 34; Васильев Л. С. Становление политической администрации (от локальных групп охотников и собирателей к протогосударству — чифдом). — Народы Азии и Африки, 1980, № 1, с. 182.
- ²³ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976, с. 148.
- ²⁴ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954, с. 75.
- ²⁵ Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья. — ВДИ, 1974, № 1, с. 16.
- ²⁶ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 226.
- ²⁷ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971, с. 23.
- ²⁸ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгол. период. — М., 1956, с. 63.
- ²⁹ Принципи періодизації розробив Фасмер Р. Р. Об издании новой топографии находок куфических монет в Восточной Европе. — Изв. АН СССР. Отд-ние обществ. наук, 1933, № 6/7. В. Л. Янин уточнив цю періодизацію (Вказ. праця).
- ³⁰ Рябцевич В. Н. О чем рассказывают монеты. — Минск, 1978, с. 54.
- ³¹ Толочко П. И. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1972, с. 63.
- ³² Янина С. А. Второй неревский клад куфических монет X в. — МИА, 1963, № 117, с. 288.
- ³³ Ляпушкин И. И. Вказ. праця, с. 163.
- ³⁴ Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв. — Л., 1968, табл. 20.

о. п. моця

Монеты из древнерусских погребений Среднего Поднепровья

Резюме

На территории Среднего Поднепровья известно около 30 погребений времени Древней Руси, среди инвентаря которых найдены монеты, в подавляющем большинстве относящиеся к X в. Монеты и их обломки обнаружены в погребениях с остатками труположений и трупосожжений, где они находились в составе ожерелий или являлись одной из деталей инвентаря. Большинство погребений с монетами можно отнести к захоронениям представителей привилегированных прослоек общества. В результате анализа удалось выяснить, что богатые погребения на территории Среднего Поднепровья появляются на рубеже IX—X — в первые десятилетия X в. Их появление можно объяснить тем, что в это время на Руси идеология класса феодалов сформировалась в четкую систему взглядов и идей, что привело к значительным изменениям в погребальном обряде господствующего класса.

Е. І. ДАНИЛОВА

Про зміну росту давньоруського населення Середнього Подніпров'я

Проблему антропологічної типології середньовічного населення України не можна вважати цілком вирішеною. Зокрема, ще не реконструйовані фізичні типи та довжина тіла населення Середнього Подніпров'я часу становлення Київської Русі, тобто того періоду феодалізму, коли відбувався інтенсивний соціально-економічний розвиток великих стародавніх міст, і зокрема Києва.